

ЛЕКСИК СИСТЕМА СИФАТИДА СО‘ЗЛАРНИ ГУРУХЛАРГА АЖРАТИБ О‘РГАНИШДА ҚО‘ЛЛАНILGAN АТАМАЛАР ТАЛҚИНИ

Muallif: O.D.Numonov

STARS International University

1-kurs talabasi

ogabeknumonov406@gmail.com

ILMIY RAHBAR:

M.N.RAHIMJANOV

STARS International University

dotsenti, PhD

masrur.79@mail.ru;

<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp171-174>

Annotatsiya: Til birliklari, jumladan, uning leksik guruhlari ham sistema, struktura va me'yor yoki normalarining dialektik munosabati asosida yuzaga keladi. Bunda sistema elementlarining yaxlit majmuidan, struktura esa shu majmuaning ichki tuzilishidan iborat bo'ladi. Binobarin, til hodisalarini sistem-struktur aloqasida o'rganish, birinchidan, sistema tashkil qiluvchi elementlar yig'indisini belgilash va, ikkinchidan, mazkur elementlar orasidagi ichki munosabat va aloqalarni aniqlash, ularning o'zaro pog'onali (iyerarxik) joylashishi hamda bir elementning ikkinchi elementdan hosil bo'lish yo'llarini ochib berishni taqozo etadi. Buni til leksikasidagi so'zlarni ma'lum guruhlarga ajratib o'rganishda kuzatish mumkin.

Tayanch iboralar: o'zbek adabiy tili tarixi, o'zbek adabiy tilining mohiyati va mundarijasi, yangi tushunchalar, so'z va iboralar, grammatik qurilishi, yangi shakllari, tilshunos, o'zbek filologiyasi fani, tarixiy grammatika, til hodisalari, til qurilishi.

Тил birliklari, jumladan, uning leksik guruhlari ham sistema, struktura va me'yor ёки normalarining dialektik munosabati asosida yuzaga keladi. Bunda sistema elementlarining yaxlit majmuidan, struktura esa shu majmuaning ichki tuzilishidan iborat bo'ladi. Binobarin, til hodisalarini sistem-struktur aloqasida ўrganiш, birinchidan, sistema tashkil qiluvchi elementlar yig'indisini belgilash va, ikkinchidan, mazkur elementlar orasidagi ichki munosabat va aloqalarni aniqlash, ularning ўzaro pog'onali (iyerarxik) joylashishi hamda bir elementning ikkinchi elementdan hosil bo'lish yo'llarini ochib berishni taqozo etadi. Buni til leksikasidagi so'zlarni ma'lum guruhlarga ajratib ўrganiшda kuzatish mumkin.

Айтиш жоизки, тил лексикасида со'зларни маълум гуруҳларга ажратиб ўрганишда тилшуносликда турли хил тушунча ва атамалар қўлланилиб келинаётганини кuzатиш мумкин. Булар орасида кенг қўлланилаётгани **лексик қатлам** ва **лексик майдон** терминларидир. Шунингдек, бу терминлар ўрнида ҳар хил атамалар қўлланиш ҳоллари ҳам мавжуд. Шунинг учун бу масалада баъзи бир фикр-мулоҳазаларни баён этиш ўринли.

Тилшуносликда сўзларни маълум гуруҳларга ажратишда **лексик қатлам** тушунчаси ва термини кенг ўрин олган. Ўзбек тилшунослигида луғавий қатлам, шу жумладан, терминологик тизимлар ҳам нафақат маънавий-мазмуний, шунингдек, мавзуй гуруҳларга ажратиш нуқтаи назаридан ҳам ўрганилади.

Луғавий қатламлар ҳақидаги илмий тушунчанинг ўзбек тилшунослигида юзага келишида рус тилшуносларининг бу масалага оид қарашлари муҳим роль ўйнади. Тилшуносликда қатлам тушунчаси ва терминидан фойдаланиш бўйича юқорида қайд этилган ҳоллар рус тилшунослигида ҳам мавжуд. Рус тилшунослигида (туркологияда ҳам) қатлам деб юритилувчи тушунчалар ҳақида фикр юритилганда турлича атамалардан фойдаланилган. М.И.Фомина турли луғавий қатламларга мансуб тушунчаларни “**сўзларнинг генетик группаси**” деб номлайди. Рус тилидаги қатлам тушунчаси туркий, умуман, бошқа тиллар лексикасидаги сўзларни гуруҳларга ажратишда қўлланганини кузатиш мумкин. Рус тилида ёзилган ишларнинг кўпида ўзлашма сўзи турли терминлар билан юритилади. **Пласт (қатлам), слой (қават), тюркская лексика, тюркизм, тюркские названия (11. № 4, стр.14.) слова (2. № 6, стр.69-79.), элемент (12. № 6, стр.118.), тюркские лексические элементы, тюркский элемент, турецкие заимствования, фонд (қадимий фонд, ижтимоий фонд)** каби. Бу терминларни қўллашда ҳар бир муаллиф ўз нуқтаи назаридан иш тутган.

Умуман, қатлам тушунчасини турли маънода тушуниш ва ноизчил қўллаш рус тилшунослигида кенг тарқалган. Баъзи ишларда қатлам термини тушунчаси **разряд, группа, актив, запас** терминлари билан ҳам қўлланилган. Баъзан рус тили лексикасининг стилистик нуқтаи назардан таҳлил қилинишида ҳам қатлам термини қўлланилган ва қатлам тушунчасига атрофлича таъриф беришга ҳаракат қилингани ҳам диққатга молик.

Ўзбек тилшунослигида илк бор қатлам тушунчаси В.В. Решетов ва А. К Боровковларнинг тадқиқотларида қўлланган.

Ўзбек тилшунослигидаги ишларда, масалан, Фахри Камолнинг ўзбек тили лексикасига бағишланган ишларида тил луғавий бойлиги ҳисобланган сўзларни гуруҳлашга нисбатан **луғавий қатлам** терминидан фойдаланишдан қочиб, дастлаб маълум бир тилдан ўзлашган, аниқроғи, **тожикча-форсча сўзлар, арабча сўзлар** терминларидан фойдаланган. Баъзан эса лексик элемент терминини қўллаган. Лекин у ўз тадқиқотларида **лексик қатламлар, форсий ва арабий сўзлар қатлами, арабча сўзлар қатлами, интернационал сўзлар қатлами, асосий лексик қатламларда юз берган ўзгаришлар** ҳақида фикр юритиб, қатлам терминидан ҳам фойдаланганини кузатиш мумкин.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ўзбек тилшунослигида қатлам, лексик қатлам термини кенг ишлатила бошланган. Аммо қатлам тушунчаси сўзларнинг маълум бир ижтимоий ёки нутқий гуруҳларига хос маъноларда ҳам қўлланади. Я.Пинхасов **қатлам** термини билан сўзларнинг социал-диалектал гуруҳларини тавсифласа, Ш.Раҳматуллаев қатлам терминини **сўзларнинг ижтимоий тармоқларига хос гуруҳларини** аташ учун қўллаган.

Ш.Шоабдурахмоновнинг ишларида қатлам термини сўзларни актив ва пассив гуруҳларга ажратиш учун қўлланган. Умуман, Ш.Шоабдурахмонов ўз тадқиқотида ўзбек тилидаги сўзларни уч қатламга ажратган: 1) адабий тил

билан шевалар учун умумий бўлган лексик қатлам; 2) бир шеванинг ўзигагина хос бўлган лексик қатлам; 3) ўзбек тилидаги традицион лексик қатлам.

Баъзи ишларда қатлам термини ҳарбий соҳада ва касб-ҳунарнинг турли тармоқларига оид сўзларни тавсифлашда қўлланилган. И.Расулов қатлам терминини ҳарбий соҳага хос сўзлар маъносида ишлатса, Н. Мирзаев ва Т. Турсуноваларнинг ишларида **этнографик лексик қатламни этнографик лексиканинг қадимий традицион қатламлари** таҳлилида қўллайдилар.

А.Д. Ўразбоев “Огаҳийнинг “Риёз уд-давла”асарида ижтимоий-сиёсий лексика” номли номзодлик диссертациясида асардаги ижтимоий-сиёсий лексиканинг мавзуй-семантик гуруҳларини белгилашда луғавий **қатлам** терминдан фойдаланган.

К.Юсупов “Ўзбек адабий тилининг лексик, семантик ва стилистик хусусиятлари” номли китобида ҳам **қатлам** терминини қўллаган, аммо сўзларнинг тил луғат таркибидаги тарихий-этимологик гуруҳлардан баъзилари “озарбайжонча-туркча сўзлар”, “арабизмлар”, “форсча-тожикча сўзлар” шаклида гуруҳларга ажратилган.

А.Х.Тўрахожаева номзодлик диссертациясининг биринчи бобида **қатлам** терминини ҳам қўллаш билан биргаликда (“Ижтимоий-сиёсий қатламга мансуб янги ясамаларнинг вужудга келиши” каби), **майдон** атамасидан ҳам кенг фойдаланган.

Демак, тилшуносликда қатлам тушунчаси турлича талқин этилган ва шунга кўра қатлам термини турли маъноларда қўлланилган. Бу ҳолни Э. Бегматов қуйидагича хулосалайди:

“1. Сўзларнинг ижтимоий дифференциал гуруҳлари қатлам деб юритилади: **ижтимоий-диалектал қатламлар, диалектал сўзлар қатлами** каби.

Сўзларнинг диахроник ва синхроник жиҳатдан функционал гуруҳлари қатлам деб юритилади: **замонавий қатлам; эски ва замонавий қатлам; эски сўзлар қатлами ва янги сўзлар қатлами** каби.

Сўзларнинг қўлланилишига кўра актив ёки пассив бўлган гуруҳлари ҳам қатлам деб номланади: **актив сўзлар қатлами, пассив сўзлар қатлами** каби.

Сўзларнинг услубий дифференциал гуруҳлари ҳам **қатлам** деб аталади: **умумнутқ қатлами** ва **хосланган қатлам** каби.

Сўзларнинг адабий тил ва шевалар доирасидаги гуруҳлари, шунингдек, шевалараро ёки бир шева учунгина хос гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **адабий тилга хос қатлам, ўзбек адабий тили ва шевалари учун умумий бўлган лексик қатлам, барча ўзбек шевалари учун умумий бўлган қатлам, бир шеванинг ўзигагина хос бўлган лексик қатлам** каби.

Сўзларнинг нормативлиги, яъни тарихийлигига кўра гуруҳлари ҳам қатлам деб номланади: **традицион лексик қатлам, қадимий традицион қатлам** каби.

Сўзларнинг муайян соҳаларга, масалан, касб-ҳунар соҳасига оид гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **ҳарбий қатлам, этнографик лексика қатлами ёки этнографик қатлам, касб-ҳунар тармоқларига оид лексик қатлам** каби.

Сўзларнинг маълум стиль ёки турли стилларга хосланган гуруҳлари ҳам қатлам деб номланади: **стилистик қатламлар, лексик-стилистик қатламлар, лексиканинг экспрессив-стилистик қатламлари, стилистик буёқдор қатламлар, тилнинг стилистик қатламлари** каби.

Сўзларнинг тил луғат составидаги тарихий-этимологик гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **форсий ва арабий сўзлар қатлами, арабча сўзлар қатлами, русча-интернационал сўзлар қатлами, туб туркий лексик қатлам, туркий лексик қатлам, ўзлаштирилган лексик қатлам, ўз қатлам, ўзлашма қатлам.** Сўзларнинг пайдо бўлиш даврига кўра белгиланувчи гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **энг қадимий қатлам, кейинчалик пайдо бўлган қатлам** каби.

Демак, тил лексикасидаги сўзлар миқдоридан қатъи назар, барчаси параллель равишда тилнинг лексик қаватида (қатламида) жойлашиб, умумий қатламни ташкил этади, аммо улар семантик маъноларига кўра луғавий бирликларни ташкил этади. Э.Бегматов айтганидек, ўзбек тили лексикасидаги сўзларни тарихий-этимологик гуруҳларга татбиқ этиш мумкин. Қатлам тушунчаси, асосан, луғавий қатлам ҳодисаси учун хосдир. Бу тушунча ва термин тилшуносликнинг бошқа соҳаларининг асосий моҳиятини ифодаламаса-да, улар учун ҳам шартли равишда қўллаш мумкин. Умуман олганда, ҳозиргача тилшуносликда бу терминни қўллашда изчиллик йўқ. Шунинг учун ҳам тилшуносликда тил лексикаси системасидаги соҳаларни гуруҳларга ажратиб ўрганишда луғавий қатламлар билан биргаликда **майдон** тушунчасининг ҳам қўлланилиш ҳоллари кузатилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Клоусон Дж. Лексико-статистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкознания. 1969. - №5.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников VIII - IX веков. - М., 1971.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. - Тошкент, 1967.
4. Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари // Ўзбек халқ шевалари луғати. - Тошкент, 1971.
5. Радлов В.В. Die Alttrukischen schriften. - СПб., 1897. - С.59.
6. Мухамедова З. Исследования по истории туркменского языка. - Ашхабад, 1972.
7. Покровская Л. Термины родства в тюркских языках. - М., 1961.